

SSCB’nden Ayrılan Ülkelerdeki Ekonomik Buhran ve Ortalama Yaşam Süresindeki Dramatik Düşüşler Üzerine İncelemeler

Özet

Eski SSCB’den (Sovyet sonrası) ayrılan ülkelerin piyasa ekonomisine geçiş deneyimlerini, uygulanan politikalar, devlet geleneğinin devamlılığı/kurumsal yapıların devri, durgunluğun derinliği ve siyasi yapılar açısından sınıflandıran ve analiz eden geniş bir literatür ortaya çıkmıştır. Bu çalışma, kişi başına gelir ile ortalama yaşam süresi arasındaki ilişkiyi dikkate alan, geçiş ekonomileri için yeni bir kümeleme oluşturmayı amaçlamaktadır. 15 post-Sovyet ekonomisine ait gelir ve yaşam beklentisi verileri, ortalamalar açısından üç gruba ayrılmıştır. 15 ülkeden 9’unun gelir ve yaşam beklentisi açısından örtüştüğü tespit edilmiştir. Geçiş dönemindeki durgunluk sırasında, belirsizlikler ile gelirdeki kalıcı düşüşlerin birbiriyle paralel bir eğilim gösterdiği ve bunun, yaşam beklentisinin azaldığına dair literatürle tutarlı olduğu belirtilmiştir. Sonuç olarak, gelirdeki dramatik ve sürekli düşüşler, yaşam beklentisini ve nüfus artış oranlarını düşürücü bir etki yaratmıştır. Tüm geçiş süreçlerini kapsayan 1990-2022 yıllarını içeren uzun vadeli verilerle yapılan çalışmalarda, 1. kümedeki Türkmenistan ile 3. kümedeki Belarus, Gürcistan, Ermenistan ve Litvanya hariç 10 ülkede gelir ile ortalama yaşam süresi arasındaki ilişkinin doğrusal olduğu; buna karşılık 5 ülkede ise ilişkinin ters yönde olduğu tespit edilmiştir. Bu bilgiler, geçiş ekonomilerinde gelirde sürekli düşüşlerin, yani resesyonun, nüfusu ve ortalama yaşam süresini olumsuz etkileyen faktörler olduğu hipotezini doğrulamaktadır.

Studies on the Economic Depression and the Dramatic Declines in Average Life Expectancy in Countries that Seceded from the Soviet Union

Abstract

A vast literature has emerged that classifies and analyzes the transition experiences of the countries that broke away from the former USSR (post-Soviet) to market economies in terms of the policies implemented, ownership of state tradition/transfer of institutional structures, depth of recession and political structures. This study aims to create a new clustering for transition economies that takes into account the relationship between income per capita and average life expectancy. Income and life expectancy data for 15 post-Soviet economies are clustered into three groups in terms of averages. It has been found that 9 of the 15 countries overlap in terms of income and life expectancy. It has been noted that during the transition recession, uncertainties and persistent declines in income trended together, consistent with the literature that life expectancy was reduced. Consequently, dramatic and continuous decreases in income have had the effect of reducing life expectancy and population growth rates. In the studies conducted with long-term data covering the years 1990-2022, including all transition processes, it is found that the relationships between income and average life span are linear in 10 countries except Turkmenistan in the 1st cluster and Belarus, Georgia, Armenia and Lithuania in the 3rd cluster; whereas, the relationship is in the opposite direction in 5 countries. This information confirms the hypothesis that, in the case of transition economies, continuous declines in income, i.e. recession, are the factors that negatively affect the population and average life expectancy.

Prof. Dr. Cevat Gerni (Istanbul Beykent University, Istanbul, Türkiye)

ORCID: 0000-0002-0214-3879 cevatgerni@yahoo.com

Prof. Dr. Selahattin Sarı (Eurasian Economists Association, Istanbul, Türkiye)

ORCID: 0000-0003-3218-2753 1950ssari@gmail.com

Dr. Hatıra Sadeghzadeh Emsen (Atatürk University, Erzurum, Türkiye)

ORCID: 0000-0001-8824-0401 sadeghzadeh@gmail.com

Prof. Dr. Ömer Selçuk Emsen (Atatürk University, Erzurum, Türkiye)

ORCID: 0000-0002-1809-0513 osemisen@hotmail.com

Submitted on: 2026-04-01 Accepted on: 2026-07-07

1 Giriş

Ekonomik krizlerin en temel yansıması doğal seyrinde giden süreçte ortaya çıkan ani sapma ve tekrardan normale dönebilmesidir. Buhran ise olağan süreçte krizde ortaya çıkan bu sapmanın süresinin uzun olması ve hatta giderek daha da derinleşebilmesiyle kendini gösterir. Uzun süreli resesyon olgusunun buhran olarak tanımlandığı bir yapıda, sosyalist sistemden piyasa ekonomisine yönelen ülkelerdeki en temel yansımaları enflasyonda büyük oranlı artışlar ve gelirde dramatik düşüşler şeklinde kendini göstermiştir.

Gelirde ortaya çıkan ani artış veya azalışların insanlık tarihinde özellikle tarım ve öncesi toplumlarda doğurganlık üzerine yansımalarının olduğu; bolluk dönemlerinde doğurganlığın arttığı, kıtlık dönemlerinde de azaldığı bilinmektedir. Sanayi sonrasında istikrarlı gelir artışlarının doğurganlığı artırmasının yanı sıra daha iyi beslenme ve sağlık koşullarının iyileşmesi ile ölüm oranlarının düşmesinin ortalama yaşam beklentisini yükseltmesi ve bütün bu unsurlar bileşmesiyle nüfus artış hızının artması doğal kabul edilir. Gelirde istikrarlı artışların yaşanmasında önemli rol üstlenen Sanayi Devrimi ile birlikte gelir ve nüfus arasındaki ilişkinin bu beklenti yönünde gerçekleştiği gözlenmiştir (Sarı vd., 2024). Burada gelir ile nüfus arasındaki doğrusallık ilişkisinin ise gelirde belirli bir eşik seviyeyi aşmış, yani hâlihazırda ileri derecede gelişmişlik seviyesine ulaşmış toplumlarda, gelirin doğum oranlarını artırıcı etkisine ilişkin beklenen durum zayıflayabilmekte ve hatta tersine dönebilmektedir. Şöyle ki, gelir artarken nüfus artışı doğumlardan ziyade ortalama yaşamdaki artışlarla bir süre devam eder hale gelebilmekte, ancak bu da ortalama yaşamda belirli bir eşige ulaşılmasıyla birlikte azalışa geçebilmektedir.

Nüfus artış hızının yükselmesinde doğum artışı ve ölüm azalışı etkili iken bunu sağlayan en önemli öge gelir unsurudur. Gelirde arızı azalış olarak ifade edilen kriz olgusunun da ötesinde, gelirin sürekli düşüşler göstermesini tanımlayan “buhran”ın, yani krizlerden ziyade krizlerin sürekliliği anlamındaki resesyonist süreçlerin demografik etkilerinin olacağı; gelirdeki süregelen azalışların nüfus artış hızını azaltıcı etkiler yaratabileceği düşünülmektedir. Bu duruma buhranda kötü beslenme ve sağlıktan mahrumiyetle birlikte ölüm oranlarının artması ortalama yaşamı aşağıya çekebilmektedir. Kısaca, gelirin uzun süreli trendinde ve dolayısıyla buna bağlı olarak oluşan bekleyişlerde olumsuzlaşmalar hem nüfus artış hızını hem de ortalama yaşamı olumsuz yönde etkilemektedir.

II. Dünya Savaşı sonrası süreçte gelirde sürekli azalışları yani buhranı en dramatik şekilde hisseden ülkeler grubu 1990’larda Sovyetler Birliğinin dağılması ile sosyalist ekonomiden piyasa ekonomisine yönelen ülkeler olmuştur. Geçiş ekonomileri olarak adlandırılan bu ekonomilerde sosyo-kültürel-ekonomik-siyasal boyutta yansımalar arasında yüksek enflasyon, gelirde sürekli düşüşler, gelir dağılımında adaletsizlikler, üretim için girdi temininde yaşanan kopmalar ve olası ürünlere pazar bulamama, işsizlik gibi sorunlar en temel problemler olarak dikkat çekmiştir. Yaşanan bu sorunların bir diğer yansıması da gelirde ortaya çıkan sürekli düşüşlerin doğum oranlarını azaltması ve ölüm oranlarını artırmasının yanı sıra ortalama yaşamı da düşürücü etkiler yapması olmuştur. Diğer bir ifadeyle buhran ve ortalama yaşam arasında ortaya çıkması beklenen paralelliğin geçiş özelinde ortaya çıkması beklenen durumdur denilebilir. Dolayısıyla Sovyetlerden ayrılan geçiş ekonomilerinin de gelir düşüşleri ve ortalama yaşamda azalışlar açısından sınıflandırılabilmesi mümkündür. Buna göre gelirinde düşüşün derinliği ve sürekliliği ile ortalama yaşamda ortaya çıkan düşüşler arasında bağın araştırılmasının ilgiye değer nitelik taşıyacağı düşünülebilir.

Sürekli gelir düşüşleri ve buna bağlı olarak ortaya çıkacağı düşünülen ortalama yaşam beklentisindeki azalışlar arasındaki ilişkilere yönelik olarak son 50 yıllık süreçte buhran yaşayan ülkeler açısından önemli bir örneklem olarak Sovyet-sonrası ülkeler dikkate değerdir. Dolayısıyla eski SSCB’den kopan geçiş ekonomileri özelinde resesyon ve ortalama yaşam ilişkilerinin incelenmesi bu çalışmanın temel motivasyonunu oluşturmuştur. Çalışmada geçiş ekonomilerini oluşturan ülkelerde gelir düşüşleri ve ortalama yaşam beklentisinde ortaya çıkan gerilemeler arasındaki ilişkileri ele alınırken gelir ve ortalama yaşam beklentisi açısından bu ülkelerin gruplandırılması da amaçlanmıştır. Bu çerçevede geçiş ekonomilerini geçiş sürecinde uyguladıkları politikaların ekonomik yansımalarına varıncaya kadar gruplandırılan literatürdeki çalışmalar ikinci kısımda verilmiştir. Üçüncü kısımda ise SSCB’den kopan 15 ekonomi gelir ve ortalama yaşam beklentileri açısından gruplandırılarak gelir ile ortalama yaşama ilişkin olarak grafiksel ve istatistiki analizlere yer verilmiştir. Böylece 15 ekonominin gelir ve ortalama yaşam açısından gruplandırılmasının yapılmasının yanı sıra özelde geçiş resesyonu süresince ve genelde de 1990-2022 arası dönemde bu ilişkilerin görsel ve istatistiki ilişkileri incelenmiştir. Sonuç kısmında elde edilen bulgular değerlendirilmiştir.

2 Literatürde Geçişe İlişkin Yapılan Tasnifler

Planlı ekonominin en önemli aktörü olan eski Sovyetlerin 1960’lara kadar gerçekleştirdiği ekonomik performans çoğu ülke için örnek teşkil edecek boyutlardaydı ve bu yönüyle sergilediği büyüme başarısı, döneminin örnek gösterilen ülkelerinden Japonya ile boy ölçüşecek nitelikteydi. Ancak, Sovyetlerin başarı hikâyesi 1960’larda o döneme kadar sergilenen ortalama büyüme performansının altına düşüşü tecrübe etmeye başlamasıyla birlikte sorgulanmaya başlanmış, bu süreçte Nikita Sergeyeviç Kruşçev ile yeniden yapılanma arayışlarına gidilmiş, yapılanma arayışları özellikle 1970’lerde daha da ivmelenmeye başlamıştır. Zaman zaman yenilenme çabalarında akamete uğrasa da ve devamında Konstantin Çernenko ile daha yumuşak bir şekilde devam ettirilse de, 1985’te

işbaşına gelen Mihail Gorbaçov ile daha radikal bir şekilde yürütülmeye çalışılmıştır. Gorbaçov'un glasnost (açıklık-şeffaflık) ve perestroyka (yeniden yapılanma) girişimlerinde glasnost, düşünce ve düşünceleri ifade etme özgürlüğünü; perestroyka ise üretim sürecine yeni yaklaşımlar getirerek çalışanların alınan sonuçlara ilgisini çekme ve böylece değişimi topluma benimsetme ve mal etme uygulamaları olarak ifade edilmiştir (Emsen vd., 2011). Bütün bu yeniden dönüşüm ve reform çabalarının başarısızlığına paralel olarak sistem dağılmış ve başta Sovyetler olmak üzere eski planlamacı ekonomiler geçiş ekonomileri olarak tanımlanmıştır. Geçiş süreci de en basit ifadesiyle planlı ekonomik yapıdan piyasa ekonomisine yönelim olarak ifade edilmiştir (Kuşkay, 2001). Piyasa ekonomisi kurallarına yönelim içerisinde olan bu ekonomiler kendi içlerinde sınıflandırılırken uygulanan politikalar bağlamında “şok terapi ve tedrici geçiş uygulayanlar,” devlet geleneğine sahiplik açısından “kurumsal yapıları olanlar ve olmayanlar,” geçiş resesyonunu “derinden hissedenler ve hafif atlatanlar,” siyasal açıdan “gerilimli ülkeler ve barışçıl ülkeler” gibi ayrımlara tâbi tutulmuşlardır.

Geçiş tanımlamasının kapsamında ilk tasnif, Doğu Avrupa ve SSCB ülkeleri açısından kumanda ekonomisinden piyasa ekonomisine geçiş (ekonomik geçiş) ve otoriter rejimden demokratik rejime geçiş (siyasal geçiş) şeklinde yapılmıştır (Dethier vd., 1999). Ekonomik ve siyasal yapı bağlamında yapılan bu tasnife aynı zamanda sosyo-kültürel (kültürel geçiş) dönüşümü de eklemek mümkündür. Dolayısıyla SSCB’de başlayan ekonomik darboğazı aşma çabalarının bir yansıması olarak addedilen geçiş süreci sadece ekonomik boyuttan ibaret olmayıp buna siyasal boyut ile sosyo-kültürel yapıda yaşanan dönüşümler de eklenmekte ve böylece geçiş olgusunun üç sacayağı olduğundan bahsedilmektedir.

Geçişin iktisadi boyutunun en önemli unsuru istikrarın sağlanmasıdır. Buna göre merkezden belirlenen yurtiçi fiyatların arz ve talep güçlerince belirlendiği dünya fiyatlarına entegre edilmesi, emek ve finansal piyasaların oluşturulması, mülkiyet haklarının tanımlanması ve tanınması ile piyasaların desteklenmesi için kurumsal yapıların oluşturulması vb. istikrar unsurları gerekli öğeler konumundadır. Bu mekanizmaların tesisine yönelik uygulamalar bağlamında geçiş; hızlı veya yavaş, yani Vietnam’da olduğu gibi şok terapi (*big-bang, cold turkey* ya da *market fundamentalism*) biçiminde veya Çin’de olduğu gibi tedrici (*gradualism* ya da *evolutionary-institutionalist perspective*) reformlar şeklinde hayatiyete geçirilmiştir (Marangos, 2007; Popov, 2007). Bu bağlamda şok terapi, geçiş ile birlikte hızlı bir reformist uygulamalar biçiminde görülürken; tedrici veya şok şeklinde ortaya çıkan reformist olguda ise reform düzeyi ve zaman dilimi arasında ilişkiler görece daha geniş bir zaman aralığına yayılır (Berg vd., 1999).

Diğer taraftan tedrici veya şok terapi süreçlerinin yansımalarının geçiş ekonomilerinde bağımsız devlet olmaktan kaynaklanacak şekilde kurumsal yapılara sahip olan ve olmayan ülkeler açısından farklılıklar sergilemesi doğaldır. Bu bakımdan merkezi planlamacı yapıda olsa da devlet geleneğine sahip olan Merkezi Avrupa ülkelerinde şok terapinin etkileri kendini daha belirgin ve kısa zamanda hissettirmiştir. Makroekonomik politikalar başlangıç koşullarına (borçlu veya borçsuz, enflasyonist veya enflasyonsuz) bağlı olarak farklılık arz edebilir ve devlet sahipliğindeki varlıkları özelleştirilmede de kendini gösterebilir (Gerber, 2002: 412; Staehr, 2005). Uygulamada sahip olunan özellikler nedeniyle geçiş ekonomilerinin ekonomik büyümelerinde yaşadıkları süreci biçimsel olarak “J eğrisi” şeklinde olacağını savunan iyimser görüşlere karşılık, hantal ve kullanılmaz hale gelmiş sermaye donanımının varlığı nedeniyle “L eğrisi” şeklinde olacağını ileri süren kötümser görüşler de bulunmaktaydı (Wyplosz, 1999). Buna benzer şekilde resesyonist sürecin “U veya V eğrisi” şeklinde olacağı görüşü de yaygındı. Dolayısıyla geçişle birlikte üretimde ortaya çıkan düşüşler bir şok şeklinde iken, ekonominin kendini toparlamasının tedrici olarak gerçekleşeceği ileri sürülmüştür (Berg vd., 1999). Yaşanılan döneme ilişkin teorik tartışmalar bir kenara bırakılırsa, uygulamada büyüme performansının “U eğrisi” şeklinde olduğu görülmüştür, ki buna ilişkin olarak II. Dünya Savaşı sonrasında Almanya ve Japonya’da yaşananlar referans olarak alınmıştır (Gilchrist ve Williams, 2001: 1-3). Yapısal olarak piyasa ekonomisinin geleneksel yapılarına yakın olan ve devlet geleneğine sahip olan ekonomilerde geçiş resesyonu çok kısa, yani “J eğrisi,” bu iki özellikten de yoksun ekonomilerde geçiş resesyonu “L eğrisi” formatında olacağı beklenmiştir (Wyplosz, 1999: 3).

Geçiş sürecinin altı yılını değerlendiren Fischer vd. (1996) Sovyet yörüngesinde ve eski Yugoslavya’da bulunan 30 ekonomiden 26’sının verilerini kullanarak büyümenin belirleyicilerini araştırmışlardır. Bütçe fazlası, resmi dış yardımların GSYH oranı ile girişimcilik/bankacılık reformları ve özelleştirme değişkenlerinden bir endeks oluşturmuşlardır. Bu endeks ile nüfus artışı yatırımlar ve okullaşma oranı ile pozitif ve anlamlı, başlangıç gelir düzeyi ve enflasyon ile negatif ilişkilerin olduğu tespit edilmiştir. Fischer vd. (1996) tarafından yapılan çalışmayı temel alan Fischer ve Saha (2000), üretim ve buna bağlı olarak gelirden meydana gelen sürekli düşüşlerin aksine enflasyonda sürekli ve derinleşen bir enflasyonist yapının geçişin karakteristiği olduğuna işaret etmişlerdir. Burada genel olarak geçişin hem kısıtlayıcı makroekonomik politikalar hem de piyasa ekonomisine yönelimin gerektirdiği ekonominin yeniden yapılandırılması nedeniyle bir durgunlukla başlanacağına inanılmıştır. İlk durgunluğun ne kadar süreceği ve sürdürülebilir büyümenin ne zaman başlayacağı çok daha az açıktı. Bu, elbette ekonominin karşı karşıya olduğu başlangıç koşullarına, sonradan ortaya çıkacak şoklara, dış ortama (yardım dahil) ve ekonomik politikalara bağlı olacaktır (Fischer vd., 1996). Dolayısıyla geçiş uygulamalarına yönelim kendi içerisinde sınıflandırılırken, tedrici geçiş-şok geçiş, ekonomik göstergeler açısından geçiş sürecini yumuşak atlatanlar-sert atlatanlar, geçiş uygulamalarının başarı kriteri olarak geçişten gelişmişliğe-geçişten az gelişmişliğe düşen ülkeler, siyasal açıdan ılıman ülkeler-gerilimli ülkeler gibi tasniflerde bulunmak mümkündür.

Bu sınıflandırmaların yanı sıra bir diğer sınıflandırma da gerek SSCB'nin gerekse Yugoslavya'nın dağılmasıyla birlikte eski devletlerin bünyesinde taşıdıkları farklı milletler-halklar arasında ortaya çıkan gerilimlerdir. Örneğin Yugoslavya'nın dağılmasıyla birlikte milliyet kökenli olarak Sırp ve Hırvatlar ile Boşnaklar arasında veya SSCB'nin çökmesiyle birlikte Azerbaycan ile Ermenistan arasında baş gösteren gerilimlerin yanı sıra Gürcistan ve Makedonya'da yaşanan gerilimler bu kategoride değerlendirilebilir (Kuşkay, 2001).

Geçişin yansımalarının şüphesiz siyasal boyuttan ekonomiye ve sosyo-kültürel yaşama kadar bir kısım yansımaları kaçınılmazdı. Geçişin daha dramatik bir şekilde yaşanmasında, devlet geleneğinden yoksunluktan kaynaklanan kurumsal yapıya sahip olmama, uygulanan politikalar açısından çok terapi süreci uygulayanlarda özel sektörün bulunmaması ve dış ticaretin hemen hemen sıfır olduğu ülkelerde geçiş daha dramatik sonuçlar doğurmuştur. Bu koşulların varlığındaki ülkelerde hiper enflasyon, gelirde dramatik sert düşüşler, gelir dağılımında şiddetli adaletsizlikler daha sert bir şekilde tecrübe edilmiştir. Toparlanma sürecinin de oldukça geç gerçekleştiği bu ekonomilerde siyasal boyutta da demokrasiden uzaklaşma, otoriter yönetim yapılarına evrilmeye birlikte merkezi-otoriter yapıdan demokratik yapıya dönüşememe geçiş amacından sapmanın yansımaları olmuştur. Bu bağlamda geçiş ekonomilerinin sınıflandırmasında: ileri reformcu ülkeler grubunda Macaristan, Polonya, Slovenya, Çek Cumhuriyeti ve Slovakya; yüksek orta reformcular grubunda Estonya, Litvanya, Letonya, Bulgaristan, Arnavutluk, Romanya ve Moğolistan; düşük orta reformcular grubunda Kırgızistan, Rusya, Moldova ve Kırgızistan; yavaş reformcular grubunda Özbekistan, Ukrayna, Beyaz Rusya ve Türkmenistan; gergin ülkeler grubunda Sırbistan, Hırvatistan, Bosna-Hersek, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Makedonya bulunmaktadır (Kuşkay, 2001).

3 Gelir ve Ortalama Yaşam Açısından Kümelenmeler

Gelirdeki sürekli düşüşler ile bunun yol açtığı gelecek endişesinin nüfus artış hızını düşürdüğünden de öteye, başta yetersiz beslenme ve anomiye bağlı olarak ölüm oranlarındaki artışlar, ortalama yaşam beklentisinin düşmesi gibi bir duruma neden olabilmektedir. Diğer bir ifadeyle gelirdeki arızı düşüşler doğurganlığı ve böylece nüfus artış hızını baskılayıcı etki yaparken; gelirdeki derin ve birkaç dönemi içeren düşüşler ölüm oranlarını artırarak nüfus artışını düşürmekle kalmayıp, ortalama yaşam süresini azaltıcı etkiler yaratabilmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada; geçiş ekonomilerini sınıflandıran bakış açısında yüksek enflasyon ve düşük gelir şeklinde kendini gösteren geçiş resesyonuna uğrayan ülkelerde bu resesyonun derinliğine göre ülkelerin gruplandırılmasına benzer şekilde, gelir ile ortalama yaşam arasındaki ilişkiler bağlamında ülkelerin gruplandırılması amaçlanmıştır. Bu türden sınıflandırmaya yönelimde Gürbüz ve Karabulut (2008) tarafından yapılan çok değişkene dayalı sınıflandırmanın motivasyon kaynağı teşkil ettiği söylenebilir. Ancak yazarların ülke sınıflandırmasında hem veri döneminin kısıllığı hem de görece daha iyi bir karşılaştırma imkânı sunan fert başına sabit fiyatlarla reel gelir yerine ülkelerin GSYH ve insani gelişmişlik endeksi gibi değişkenlerle ilişki araştırması sonucunda gelir ve nüfus ilişkilerini ters yönlü bulmaları nedeniyle, konunun daha uzun dönemli veri seti ile araştırılması incelenmeye değer kabul edilebilir. Dolayısıyla bu çalışmada, gelirde ortaya çıkan derin ve uzun süreli düşüşlerin yaşandığı Sovyet-sonrası ülkelerde fert başına gelir ile ortalama yaşam arasındaki doğrusal varsayılan ilişkinin araştırılması amaçlanmıştır.

Bu çerçevede, önce 2015 yılı ABD doları sabit fiyatlarıyla fert başına gelir rakamları açısından yıllar itibarıyla her yılın ülke gelirinin o yılki dünya gelirine (2015 yılı ABD doları sabit fiyatlarıyla) oranlanması yapılmıştır.

$$GE = \frac{FBG.it}{FBG.wt} \times 100 \quad (1)$$

$$OYE = \frac{OYB.it}{OYB.wt} \times 100 \quad (2)$$

Eşitlik (1)'de GE, gelir endeksini; FBG.it, i ülkesinde, t yılındaki fert başına geliri; FBG.wt, dünyada t yılındaki fert başına geliri göstermektedir. Eşitlik (2)'de ise OYE, ortalama yaşam endeksini; OYB.it, i ülkesinde, t yılındaki ortalama yaşam beklentisini; FBG.wt, dünyada t yılındaki ortalama yaşam beklentisini temsil etmektedir. Her iki endeksin zincirleme endeks değeri 100 olduğunda, her yıl için ortalama gelirin dünya gelirine ve ortalama yaşam beklentisinin de dünya ortalama yaşam beklentisine eşit olduğu söylenir. Endeks değerinin 100'den küçük veya büyük olması halinde iraksama mekanizmasının işlediği söylenir. Buna göre endeks değerinin 100'ün altında olması halinde; gelir açısından ele alınan ülke fert başına gelirinin dünya fert başına gelirinin altında olduğuna ve olumsuz iraksamanın gerçekleştiğine, ortalama yaşam beklentisi açısından da ele alınan ülke ortalama yaşam beklentisinin dünya ortalama yaşam beklentisinin altında kaldığına işaret edilir. Endeks değerinin 100'ün üzerinde olması halinde; gelirde ülkenin dünya ortalamasının üzerinde olduğuna ve olumlu iraksamanın gerçekleştiği, ortalama yaşamda da dünya ortalama yaşamının üzerinde bir yaşamın gerçekleştiği söylenir.

3.1 Gelirde Kümelenmeler

Çalışmada 15 geçiş ekonomisine ilişkin gelir ve ortalama yaşam beklentisi verileri Dünya Bankası'nın World Development Indicators veri tabanından derlenmiştir. Burada her bir yıl için dünya fert başına geliri 100 kabul edilmiş ve 100'ün üzerindeki değerin olduğu yıllar iyileşmeyi, 100'ün altındaki değerin olduğu yıllar kötüleşmeyi ifade eder. Daha sonra 1990-2023 arası dönem için Eşitlik (1)'den hareketle ülkelerin kendi gelir endeks ortalamaları alınmıştır. Hesaplanan 34 yıllık gelir endeksi ortalamalarına göre, Tacikistan'ın ortalama 8,96 değeri ile tabanda, Estonya'nın da ortalama 152,41 değeri ile tavanda olduğu bir dağılım aralığı tespit edilmiştir. Bulunan

bu aralık üç eşit parçaya bölünerek üç alt küme oluşturulmuştur. Yani bu üç parçanın 47,81 aralığında olduğu hesaplanmış. Ele alınan 15 ülke içerisinde Tacikistan'ın dünya değerine oranlanması ile elde edilen endeks değerlerinin ortalaması 8,96 ile en altta (minimum) ve Estonya ise 152,41 değeri ile en üstte (maksimum) yer almıştır. Bu iki ülke ortalama değerlerinin farkı $(152,41-8,96)$ 143,45'tir. Bu değer de 3'e bölünerek $(143,45/3)$ elde edilen 47,81 değeri her bir kümenin aralığını temsil eder. Böylece 3 eşit aralığı olan küme elde edilmiş olunur. Buna göre birinci aralık 8,96 ile $(8,96+47,81=)$ 56,78 arasında; ikinci aralık 56,78 ile $(56,78+47,81=)$ 104,59 arasında; üçüncü aralık da 104,60 ile $(104,60+47,81=)$ 152,41 arasında oluşmuştur. Böylece bu 15 ülkenin hangi aralıklar arasında yer aldığı tespit edilerek alt, orta ve üst şeklinde oluşturulan 3 kümede hangi ülkelerin yer aldığı Tablo 1'de verilmiştir.

1. Küme: 8,96 ile 56,77 ile En Alt Küme	2. Küme: 56,78 ile 104,59 ile Orta Küme	3. Küme: 104,60 ile 152,41 ile En Üst Küme
Tacikistan (8,96) Kırgızistan (10,61) Özbekistan (22,02) Ukrayna (24,24) Moldova (26,39) Ermenistan (27,61) Gürcistan (31,95) Azerbaycan (37,93) Türkmenistan (45,65) Belarus (47,08)	Kazakistan (83,40) Rusya (85,93)	Letonya (114,57) Litvanya (117,17) Estonya (152,41)

Tablo 1: Gelir Endeksi Açısından Ülkelerin Gruplandırılması

Gelir endeksi açısından 15 ülkeden 12'sinin ele alınan dönem ortalaması bağlamında fert başına gelirin dünya ortalamasının altında kaldığı; sadece 3 ülkenin (Letonya, Litvanya ve Estonya) ortalama fert başına gelirin dünya ortalamasının üzerinde ve dolayısıyla üst kümede olduğu görülmektedir. Diğer bir ifadeyle 2023 itibarıyla gelir açısından dünya ortalamasının üzerinde olup da gelişmişler kulübü olarak nitelendirilen Avrupa Birliğine üye olan Estonya, Letonya ve Litvanya'nın endeks değerleri sırasıyla 175, 157 ve 146'dır. 2023 yılı itibarıyla dünya fert başına gelirin 2015 yılı sabit ABD doları fiyatlarıyla 11.567 dolar olduğu dikkate alınır, bu üç ülkenin gelirleri bu rakamın üzerinde olup sırasıyla 20.245, 18.213 ve 16.945 dolardır. Ortalama gelirden orta kümede bulunan Kazakistan ve Rusya'nın dünya ortalama gelirin yaklaşık %15-20 altında kaldığı görülmektedir. 2. kümede yer alan Kazakistan'ın 2023 yılı gelirin çok cüzi bir şekilde (11.700 dolar) dünya ortalama gelirini geçtiği ve bu kümede yer alan Rusya'nın gelirin ise 10.420 dolar olduğu tespit edilmiştir. Buna karşılık en alt kümede yer alan 10 ülkenin gelirin dünya ortalama gelirin yarısından az olduğu görülmekte ve bu ülkeler içerisinde Tacikistan ve Kırgızistan'ın geliri dünya ortalamasının ancak %11'ine karşılık gelmişlerdir. En alt gelir kümesini oluşturan ülkelerde gelir en yüksekten en düşüğe şu şekilde sıralanmıştır; Türkmenistan (8.906 \$), Belarus (6.482 \$), Gürcistan (6.086 \$), Azerbaycan (5.604 \$), Ermenistan (5.506 \$), Moldova (3.685 \$), Özbekistan (3.604 \$), Ukrayna (2.207 \$), Tacikistan (1.441 \$) ve Kırgızistan (1.263 \$)'dir.

Gelir açısından yapılan sınıflandırmada 3. kümede yer alan 3 ülkenin önemli ölçüde doğal kaynak zengini olmadıkları; 1. kümede yer alan Özbekistan, Azerbaycan ve Türkmenistan ile 2. kümede yer alan Kazakistan ve Rusya'nın önemli denecek düzeyde gaz ve petrol açısından doğal kaynak zengini oldukları bilinmektedir. Ancak, bu ülkelerin hem gerilimli ülkeler kategorisinde olmaları hem de nispeten demokratik kültür eksiklikleri yaşamaları, sahip oldukları bu zenginlikleri halkın refahına yansıtamamalarından kaynaklanacak şekilde dünya ortalama fert başına gelirin altında kaldıkları gözlenmektedir. Dolayısıyla doğal kaynak zenginliğini gelecek nesillere değil, cari nesile bile aktaramama sorunlarının varlığından bahsedilebilir.

3.2 Ortalama Yaşamda Kümelenmeler

Yukarıda gelirden yapılan işleme benzer şekilde, yıllar itibarıyla her yılın ülke ortalama yaşam beklentisi verilerinin dünya ortalama yaşam beklentisi verilerine oranlanması yapılmıştır. Eşitlik (2)'den hareketle her bir yıl için dünya ortalama yaşam beklentisi 100 kabul edilmiş ve ülke ortalama yaşam beklentisinin bunun içindeki payı tespit edilmiştir. 1990-2022 arası dönem için her ülkenin yıllık değerleri hesaplanmıştır. 33 yıllık dönem için ortalama yaşam beklentisi değerlerinin endeks ortalaması hesaplanmış, buna göre Kırgızistan'ın 93,84 ile tabanda ve Estonya'nın da 105,56 ortalama ile tavanda olduğu bir dağılım üç eşit parçaya göre dağıtılmış ve böylece üç küme oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu üç parçanın 3,91 aralığında olduğu hesaplanmış ve buna göre birinci aralık 93,84 ile $(93,84+3,91=)$ 97,75 arasında; ikinci aralık 97,76 ile $(97,76+3,91=)$ 101,67 arasında; üçüncü aralık 101,68 ile $(101,68+3,91=)$ 105,56 arasında oluşmuştur. Bu 15 ülkenin hangi aralıklar arasında yer aldığı tespit edilerek alt, orta ve üst şeklinde oluşturulan 3 kümede yer alan ülkeleri gösteren bilgiler Tablo 2'de verilmiştir.

Ortalama yaşam beklentisi hem en düşük birinci kümede hem de ortanca olan ikinci kümede yer alan ülkelerin dünya ortalamasının altında kaldıkları ve buna karşılık en üst küme olan üçüncü kümede yer alan Beyaz Rusya, Gürcistan, Ermenistan, Letonya, Litvanya ve Estonya'nın ise dünya ortalamasının üzerinde bulundukları görülmektedir. 2022 yılı itibarıyla dünya ortalama yaşam beklentisi 71.99 iken, 3. kümede yer alan ülkelere

ortalama yaşam beklentisi Estonya'da 77.94, Letonya'da 75.79, Litvanya'da 74.58, Ermenistan 73.37 ve Beyaz Rusya'da 73.11 ile dünya ortalamasının üzerinde; Gürcistan'ının ise 71.58 ile dünya ortalamasının çok az altında kaldığı görülmüştür. 2. kümede yer alan Ukrayna'da özellikle Covid-19 ve devamında Rusya savaşına bağlı olarak ortalama yaşam beklentisi 71.78'lerden 68.58'e düşmüş, Rusya'da 72.54 ve Kazakistan'da 74.44 ile dünya ortalamasının üzerine çıkmış, Moldova'da 68.62 ve Özbekistan'da 71.67 ile dünya ortalamasının altında kalmıştır. 1. kümede yer alan ülkelerde ise Azerbaycan'da 73.48 ile dünya ortalamasının üzerinde, Türkmenistan'da 68.58, Kırgızistan'da 68.00 ve Tacikistan'da 69.41 ile dünya ortalamasının altında kalmıştır.

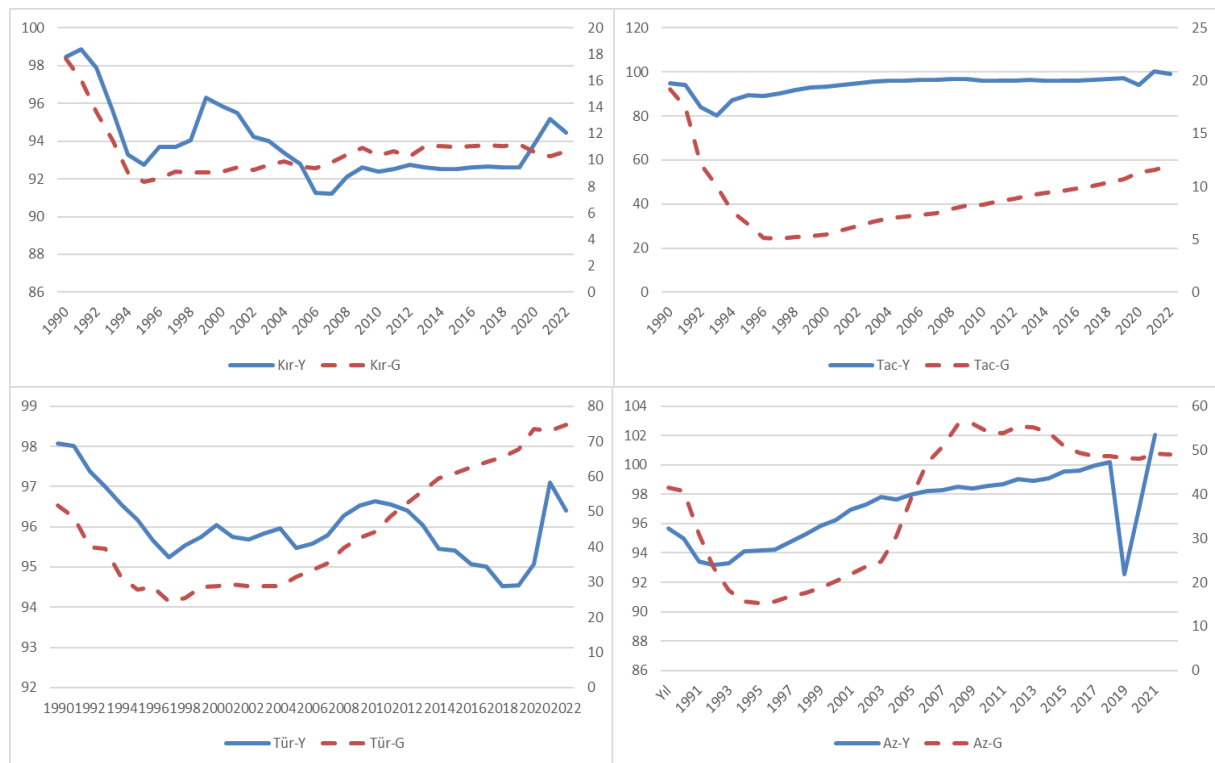
1. Küme: 93,84 ila 97,75 ile En Alt Küme	2. Küme: 97,76 ila 101,67 ile Orta Küme	3. Küme: 101,68 ila 105,56 ile En Üst Küme
Kırgızistan (93,84) Tacikistan (94,11) Türkmenistan (96,01) Azerbaycan (97,02)	Özbekistan (97,95) Moldova (98,14) Kazakistan (98,19) Rusya (98,45) Ukrayna (99,97)	Belarus (101,88) Gürcistan (102,31) Ermenistan (103,66) Letonya (103,26) Litvanya (104,52) Estonya (105,56)

Tablo 2: Ortalama Yaşam Beklentisi Endeksi Açısından Ülkelerin Gruplandırılması

3.3 En Alt Kümede Yer Alan Ülkelerde Ortalama Gelir ve Yaşamda Örtüşmeler

En alt gelir ve en alt ortalama yaşam beklentisi kümesinde kesişen/örtüşen ülkeler Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Azerbaycan'dır. Orta alt gelir ve orta ortalama yaşam beklentisi kümesinde örtüşen ülkeler Kazakistan ve Rusya'dır. En üst gelir ve en üst ortalama yaşam beklentisi kümesinde örtüşen ülkeler Letonya, Litvanya ve Estonya'dır. En alt gelir grubunda olup da orta ortalama yaşam beklentisi grubunda yer alan ülkelere Özbekistan, Moldova ve Ukrayna burada ikinci kümede yer almışlardır. Yine en alt gelir grubunda olup da en üst ortalama yaşam beklentisi grubunda yer alan ülkeler ise Belarus, Gürcistan ve Ermenistan'dır. Bu veriler ortalama gelir ile ortalama yaşam veri kümeleri arasında tam bir örtüşmenin olmadığını göstermektedir. Diğer bir ifadeyle 15 eski Sovyet ülkesinden 9'unun hem gelir hem de ortalama yaşam beklentisi açısından üç farklı kümede kesiştikleri; 6 ülkenin ise gelirde en alt grupta yer almalarına karşılık, 3'ünün orta ortalama yaşam beklentisi kümesinde, diğer 3'ünün de üst ortalama yaşam beklentisi kümesinde oldukları görülmüştür.

Ortalama yaşam ve gelir açısından en alt grupta kümelenen 4 ülke; Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Azerbaycan'dır. Şekil 1'de sol dikey eksenle ortalama yaşam beklentisi, sağ dikey eksenle ortalama 2015 yılı sabit fiyatlarla ABD doları cinsinden gelir gösterilmiştir.

Şekil 1: En Alt Kümede Yer Alan Ülkelerde Ortalama Gelir ve Yaşamın Dünya Ortalamasındaki Payında Gelişmeler

	Kırgızistan		Tacikistan		Türkmenistan		Azerbaycan	
	Gelir	Yaşam	Gelir	Yaşam	Gelir	Yaşam	Gelir	Yaşam
Ort.	10.62	93.84	8.86	94.11	44.70	96.01	37.59	97.02
Medyan	10.37	93.29	8.30	95.88	39.90	95.82	41.42	97.63
Maks.	17.67	98.87	19.21	100.37	74.70	98.08	56.00	92.56
Min.	8.33	91.21	5.06	80.36	24.41	94.52	15.36	102.07
St.Sap.	1.94	1.92	3.21	4.16	16.22	0.85	15.33	2.40
Korelasy.	0.593		0.118		-0.087		0.686	

Tablo 3: En Alt Kümede Yer Alan Ülkelerde Ortalama Gelir ve Yaşam Değişkenlerinin Tanımlayıcı İstatistikleri

Geçiş resesyonuna bağlı olarak gelirde yaşanan sürekli düşüşleri ortalama yaşamda yaşanan düşüşlerin takip ettiği bir yapının varlığı dikkat çekmektedir. Genel olarak resesyonun süresinin uzunluğu ve derinliği ile birlikte gelirde “V eğrisi” şeklindeki trendin, ortalama yaşamda da dalgalanmalar göstermekle birlikte paralellik göstermektedir. Ancak, ortalama yaşam açısından bu grupta görülen yapının Tacikistan’da çok küçük bir kırılmayla kısmen de olsa farklılaştığı ve hatta genel olarak dünya ortalamasına yakın seyretmektedir. Bu grupta yer alan ülkelerden ortalama yaşamda Azerbaycan’ın dünya ortalamasına yaklaşan hemen hemen sabit bir trend sergilediği görülmektedir. Ayrıca ortalama gelir ve ortalama yaşama ilişkin verilerinden gelir şoklarının ortalama yaşamda yarattığı kırılmaya benzer olgu Covid-19 pandemisinde de ortaya çıkmıştır. Ancak, gelirde ortaya çıkan sürekli düşüş ve bunun ortalama yaşamda oluşturduğu uzun süreklilik Covid-19’da arızı bir durum olarak bir defaya mahsus gerçekleşen bir sapma mahiyetinde olduğu dikkat çekmektedir. Bu kümede yer alan 4 ülkeye ilişkin olarak ortalama gelir ve ortalama yaşam verilerine ilişkin özet istatistiki bilgiler Tablo 3’te verilmiştir.

Ortalama fert başına gelir açısından bu grupta yer alan ülkelerde Azerbaycan gelirinin diğer üç ülkeye göre daha oynak olduğu standart sapma değerinin yüksekliğinden anlaşıldığı gibi, maksimum (56.00) ve minimum (15.36) gelir açısından da 3.64 katlık bir farklılığın olmasından da anlaşılmaktadır. Gelir oynaklığının en düşük olduğu ve dolayısıyla fakirlikte istikrarın bulunduğu ülke ise Tacikistan’dır. Ortalama yaşamda da Kırgızistan’ın önemli sapmalarının bulunmadığı ve daha da önemlisi Tacikistan’da önemli sapmaların Kırgızistan’dan daha düşük olduğu; en üst ortalama yaşam verisi ile en alt ortalama yaşam verisi arasındaki mesafenin kısıllığı bunu destekler mahiyette en düşük standart sapmanın olmasından anlaşılmaktadır. Gelir ile ortalama yaşam arasında da ilişki bulunmayan ülke ise Türkmenistan (-0.087) ve çok zayıf ilişkinin olduğu ülke ise Tacikistan (0.118)’dir. Bu grupta yer alan ülkelerde gelir ile ortalama yaşam arasında doğrusal ilişkinin görece güçlü olduğu iki ülke ise Kırgızistan (0.593) ve Azerbaycan (0.686)’dır.

3.4 Orta Kümede Yer Alan Ülkelerde Ortalama Gelir ve Yaşamda Örtüşmeler

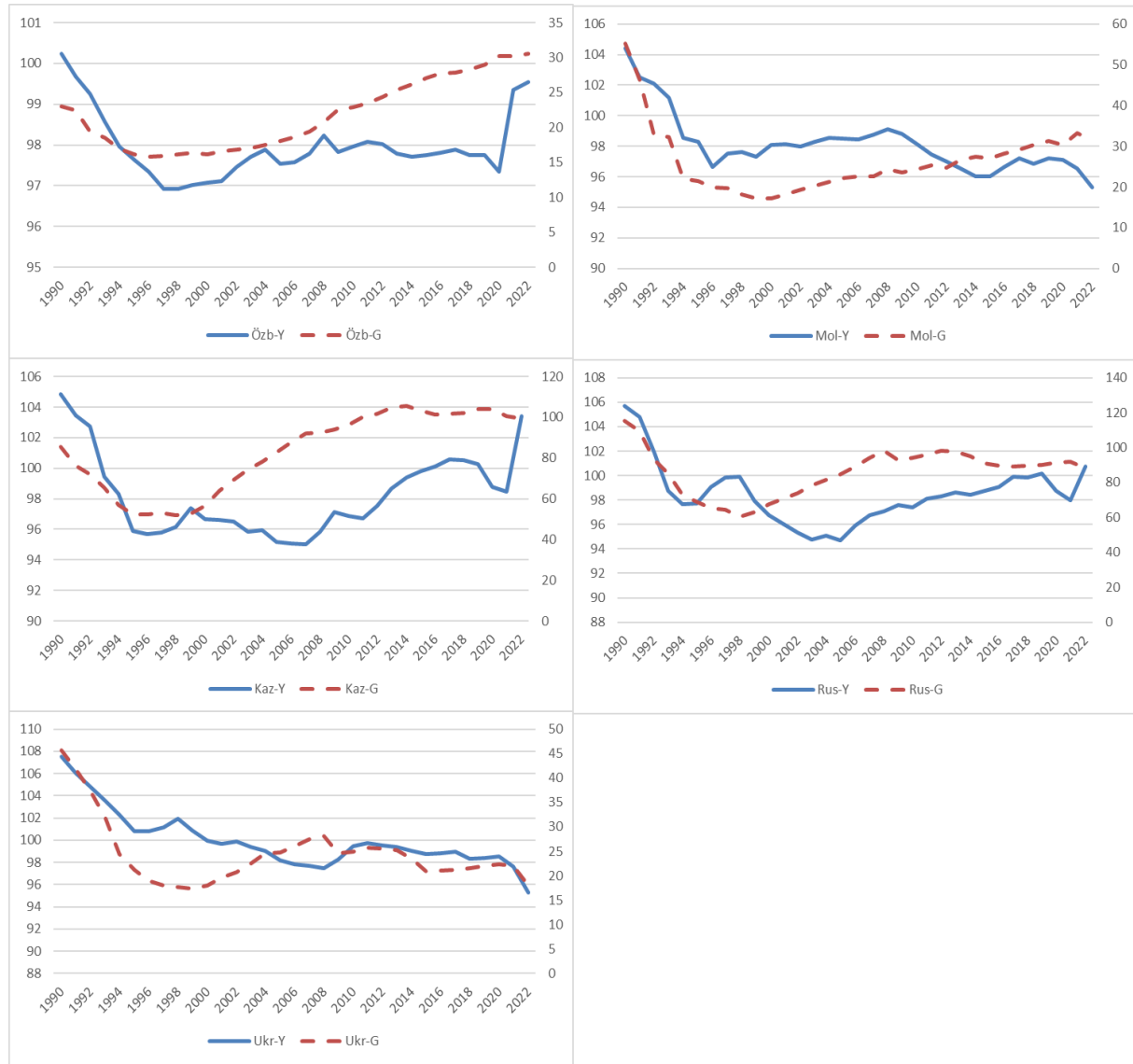
Ortalama yaşam ve gelir açısından orta grupta kümelenen 5 ülke; Özbekistan, Moldova, Kazakistan, Rusya ve Ukrayna’dır.

En alt kümede olduğu gibi orta kümede de geçiş resesyonuna bağlı olarak gelirde yaşanan sürekli düşüşleri ortalama yaşamda yaşanan düşüşlerin takip ettiği ve dolayısıyla “V eğrisi” şeklindeki yapının burada da söz konusu olduğu görülmektedir. Genel olarak gelir ve ortalama yaşamda dalgalanmalar olmakla birlikte, daha çok paralellik arz ettiği görülmektedir. Bu grupta bulunan Rusya ve Kazakistan’ın gelir açısından paralellliğini Özbekistan, Moldova ve Ukrayna bozmakta, ancak yaşam açısından bu ortanca gruba dâhil edilmeleri yoluna gidilmiştir. Gelir açısından birinci kümede yer alan Azerbaycan ve Türkmenistan’dan da daha olumsuz durumda bulunan bu üç ülkede gelir “V eğrisi” şekli gösterirken, özellikle Ukrayna ve Rusya’nın toparlanma sürecinin tekrar bozularak yatay bir seyir sergilediği; Rusya’nın 2008’de ve Kazakistan’ın 2011 yılında dünya ortalamasını zorlamaya başladığı durumun daha sonrasında yataya döndüğü görülmektedir. Ortalama yaşam açısından başlangıç yılı 1990’da dünya ortalaması üzerindeki değerlerin Rusya dışında hep ortalamanın altında kaldığı ve Covid-19’da da aşağı yönlü bir kırılmayı deneyim ettiği anlaşılmaktadır.

Ortalama yaşam beklentisi ve gelir açısından orta grupta kümelenen 5 ülke; Özbekistan, Moldova, Kazakistan, Rusya ve Ukrayna’ya ilişkin olarak ortalama gelir ve ortalama yaşam verilerine ilişkin özet istatistiki bilgiler aşağıdaki Tablo 4’de verilmiştir.

	Özbekistan		Moldova		Kazakistan		Rusya		Ukrayna	
	Gelir	Yaşam	Gelir	Yaşam	Gelir	Yaşam	Gelir	Yaşam	Gelir	Yaşam
Ort.	21.75	97.95	26.22	98.14	82.87	98.19	85.80	98.45	24.40	99.97
Medyan	20.72	97.78	24.36	97.95	88.00	97.39	89.51	98.29	22.49	99.42
Maks.	30.56	100.24	55.14	104.41	105.53	104.82	115.27	105.67	45.70	107.53
Min.	15.84	96.92	17.10	95.31	52.08	94.99	60.40	94.69	17.38	95.26
St.Sap.	5.04	0.81	8.02	1.93	19.53	2.65	13.40	2.46	6.53	2.54
Korlsy.	0.392		0.561		0.328		0.439		0.681	

Tablo 4: Orta Kümede Yer Alan Ülkelerde Ortalama Gelir ve Yaşam Değişkenlerinin Tanımlayıcı İstatistikleri

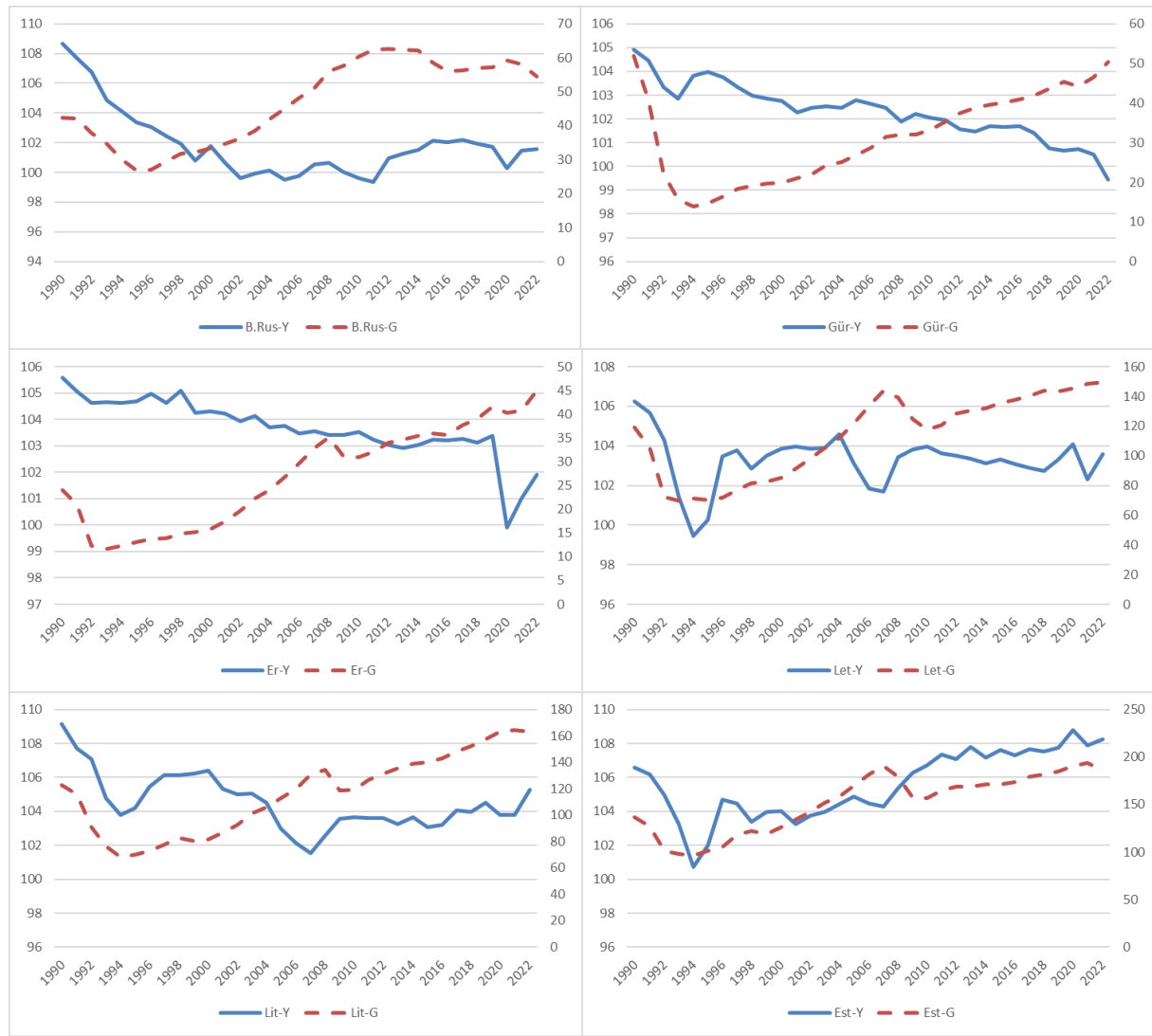
Şekil 2: Orta Kümede Yer Alan Ülkelerde Ortalama Gelir ve Yaşamın Dünya Ortalamasındaki Payında Gelişmeler

Ortalama fert başına gelir açısından bu grupta yer alan ülkelerden Kazakistan ile Rusya'nın gelirinin diğer üç ülkeye göre daha oynak olduğu yüksek standart sapma değerinden anlaşılmaktadır. Diğer üç ülkede, Özbekistan (5.04), Ukrayna (6.53) ve Moldova (8.02) standart sapma değeri hemen hemen birbirine yakındır. Bu oynaklık derecesi gelirde istikrarsızlıkların ve dolayısıyla krizlerin varlığına işaret etmektedir. Ortalama yaşamda ise oynaklığın en düşük olduğu ülke Özbekistan'dır ve bu da istikrarlı bir trendin varlığına işaret etmektedir. Bu grupta yer alan ülkelerde gelir ile ortalama yaşam arasında doğrusal ilişkinin varlığı dikkat çekmekte ve bunun görece güçlü olduğu ülkeden zayıf olduğu ülkeye doğru sıralanmasında Ukrayna (0.681), Moldova (0.561), Rusya (0.439), Özbekistan (0.392) ve Kazakistan (0.328) olduğu anlaşılmaktadır.

3.5 En Üst Kümede Yer Alan Ülkelerde Ortalama Gelir ve Yaşamda Örtüşmeler

Ortalama yaşam ve gelir açısından üst grupta kümelenen 6 ülke; Beyaz Rusya, Gürcistan, Ermenistan, Letonya, Litvanya ve Estonya'dır.

En alt ve orta kümede olduğu gibi en üst kümede de geçiş resesyonuna bağlı olarak gelirde yaşanan sürekli düşüşleri ortalama yaşamda gerçekleşen düşüşlerin takip ettiği bir yapının varlığı dikkat çekmektedir. Genel olarak başlangıçta gelirde "V eğrisi" şeklindeki trendin ortalama yaşamda da dalgalanmalar göstermekle birlikte benzerlik arz ettiği görülmektedir. Bu grupta yer alan ülkelerde istisna olarak nitelendirilecek krizler dışında, gelirin sürekli artışlar sergilediği gözlenmiştir. Hâlihazırda bu grupta gelir açısından bulunmaması gereken Belarus (Beyaz Rusya), Ermenistan ve Gürcistan'ın gelirinin dünya ortalamasının ancak yarısına gelebildiği; buna karşılık Letonya, Litvanya ve Estonya'nın ise dünya ortalamasını çok üzerinde olduğu görülmektedir. Ortalama yaşam açısından Belarus, Gürcistan ve Ermenistan'da düşüş trendinin varlığı; diğer üç ülkede (Letonya, Litvanya, Estonya) ise daha çok ortalama yaşam açısından artış trendi sergilediği ve arızı kırılmaların olduğu görülmektedir.

Şekil 3: En Üst Kümede Yer Alan Ülkelerde Ortalama Gelir ve Yaşamın Dünya Ortalamasındaki Payında Gelişmeler

	Belarus		Gürcistan		Ermenistan		Letonya		Litvanya		Estonya	
	Gelir	Yaşam	Gelir	Yaşam	Gelir	Yaşam	Gelir	Yaşam	Gelir	Yaşam	Gelir	Yaşam
Ort.	46.80	101.88	31.32	102.31	26.98	103.66	113.61	103.26	115.95	104.52	151.73	105.56
Medyan	48.21	101.51	32.01	102.47	29.60	103.56	120.43	103.45	119.26	104.05	157.99	105.37
Maks.	62.69	108.66	51.90	104.90	45.01	105.57	149.71	106.26	164.62	109.16	193.70	108.79
Min.	26.75	99.35	13.92	99.43	11.60	99.90	69.77	99.45	68.30	101.52	96.62	100.71
St.Sap.	13.32	2.30	11.34	1.18	10.44	1.15	27.53	1.30	30.22	1.62	31.02	2.01
Korlsy.	-0.347		-0.566		-0.793		0.152		-0.387		0.733	

Tablo 5: En Üst Kümede Yer Alan Ülkelerde Ortalama Gelir ve Yaşam Değişkenlerinin Tanımlayıcı İstatistikleri

En üst grupta kümelenen 6 ülkenin ortalama gelir ve ortalama yaşam verilerine ilişkin özet istatistikleri bilgileri Tablo 5'te verilmiştir. Ortalama gelir ve ortalama yaşam açısından tam örtüşen ülkeler Letonya, Litvanya ve Estonya iken; Belarus, Gürcistan ve Ermenistan bu gruba ortalama yaşam yükseklikleri ile dâhil olmuşlardır. Ortalama fert başına gelir açısından bu grupta yer alan ülkelere gelir diğer gruplarda yer alan ülkelere göre daha oynaktır; sırasıyla Estonya (31.02), Litvanya (30.22), Letonya (27.53), Belarus (13.32), Gürcistan (11.34) ve Ermenistan (10.44) şeklindedir. Ortalama yaşam beklentisi açısından bu 6 ülkenin oynaklık derecesinin 1.15 ile Ermenistan ve 2.30 ile Belarus'daki değer arasında dağıldığı gözlenmektedir ve bu durum ortalama yaşamın istikrarlılığına işaret etmektedir. Bu grupta yer alan ülkelere gelir ile ortalama yaşam arasında doğrusal ilişkinin Estonya'da görece güçlü (0.733) ve Letonya'da pozitif ama zayıf (0.1529) olduğu görülürken; diğer dört ülkede negatif yönlü ilişkilerin varlığı tespit edilmiştir; Ermenistan (-0.793), Gürcistan (-0.566), Litvanya (-0.387) ve Belarus (-0.347)'dir. Özellikle Litvanya özelinde negatif ilişkinin ve Letonya'da pozitif ama çok zayıf ilişkinin

varlığı, muhtemelen gelire duyarsız bir ortalama yaşam sürecinin oluşmasını destekleyen gelişmiş ülkelere özgü yapının bu ülkelerde ortaya çıktığına işaret etmektedir.

Gelir ve ortalama yaşam beklentisi açısından ortaya çıkan yapıda, korelasyon katsayısı açısından pozitif ilişkili ve negatif ilişkili şeklinde bir grup oluştuğu gibi dünya ortalaması değerinin üzerinde olanlar ve olmayanlar şeklinde de bir grup oluştuğu dikkat çekmektedir. Buna göre korelasyon katsayısı açısından doğrusal ilişkili yapının Sovyet-sonrası 15 ülkenin başlangıç sürecinde istisnasız tümünde işlediği görülmüştür. Ancak, gelirdeki toparlanmalarla birlikte bu ülkelerin ayrışmaya başladığı ve dolayısıyla gelir ile ortalama yaşam beklentisi arasındaki ilişkilerin bir kısım ülkelerde koptuğu dikkat çekmektedir.

4 Sonuç

Sosyalist-planlamacı sistemdeki tikanıklıkları aşmak üzere başta ekonomi olmak üzere yönetim şekli ve kültürel yapılar bağlamında piyasa ekonomisi ve bunun gerektirdiği demokratikleşme dâhil bir takım dönüşüm süreçleri geçiş olarak adlandırılmıştır. Dolayısıyla merkezîyetçi yapıdan piyasa ekonomisine yönelim içerisine giren ülkeler kategorisinde başta SSCB ve Yugoslavya olmak üzere Çin ve Moğolistan bu kategoride değerlendirilmiştir. Bu çerçevede ekonomideki tikanıklıkları aşmak üzere serbest pazar ekonomisine yönelim gerçekleşirken, ilgili literatürde, bu ülkelerin piyasa ekonomisine yönelik politika uygulamalarıyla ve bu uygulamalar sonucu ortaya çıkan yansımalarıyla kendi içlerinde gruplandırıldığı dikkat çekmiştir. Genel anlamda geçiş ekonomilerinin çok terapi ve tedrici politika uygulamaları ve öncesinden kurumsal yapılara sahiplik düzeyi nedeniyle geçişin etkileri de ülkelerde farklı sonuçlara yol açmıştır. Bir kısım ülkelerde enflasyonda ve gelirden dramatik değişimler, yani yüksek ve hatta hiper enflasyon ve uzun süre devam eden gelir düşüşleri yaşanmışken, bir kısım ülkelerde bu durum görece daha hafif seyretmiştir. Sovyet-sonrası ülkelerden Rusya dışındaki diğer 14 ülkenin devlet geleneğinin olmaması nedeniyle homojen oldukları, ancak konuyu ele alan literatürün bu ülkeleri geçiş sürecini hafif atlatanlar ve ağır şekilde yaşayanlar şeklinde sınıflandırdığı dikkat çekmiştir.

15 geçiş ekonomisinde gelir ile ortalama yaşam beklentisi arasındaki ilişkiyi ele alan bu araştırmada ilgili ülkeler bu iki değişkenin verilerinin ortalaması açısından 3 gruba ayrılmıştır. Ortalama yaşam beklentisi için 1990-2022 dönem verileri, gelir için 2015 sabit ABD doları fiyatlarıyla 1990-2023 arası dönem verileri alınmıştır. Gelir verisi ortalama dünya gelirine bölünüp yüz ile çarpılarak, ortalama yaşam beklentisi verisi de dünya ortalama yaşam beklentisine bölünüp yüz ile çarpılarak her bir yıl için türetilmiştir. Elde edilen bu endeks değerlerine göre Sovyet-sonrası ülkeler 3 grupta kümelendirilmiştir. Gelir açısından 3. kümede yer alan Estonya, Letonya ve Litvanya'nın dünya gelirinin üzerindeki ülkeler olduğu ve dolayısıyla olumlu yönde iraksama yaşadıkları gözlenmiştir. 1. kümede yer alan Tacikistan, Kırgızistan, Özbekistan, Ukrayna, Ermenistan, Moldova, Azerbaycan, Gürcistan, Türkmenistan ve B. Rusya'nın dünya ortalamasının yarısının da altında kaldıkları ve böylece olumsuz yönde iraksadıkları görülmüştür. 2. kümede yer alan Kazakistan ve Rusya'nın da dünya ortalama gelirinin %15-20 altında oldukları tespit edilmiştir. Ortalama yaşam açısından ise oluşturulan 3 kümeden 1. kümede yer alan Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Azerbaycan'da ortalama yaşam dünya ortalamasının altındadır. 2. kümede yer alan Özbekistan, Moldova, Kazakistan, Rusya ve Ukrayna'da ortalama yaşam çok az farkla dünya ortalamasının altındadır. 3. kümeyi oluşturan Belarus, Gürcistan, Ermenistan, Letonya, Litvanya ve Estonya'da ortalama yaşam dünya ortalamasının üzerindedir. Her iki kategoride gelir açısından 1. kümede örtüşen ülkeler Azerbaycan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan; 2. kümede örtüşen ülkeler Kazakistan ve Rusya; 3. kümede örtüşen ülkeler ise Estonya, Litvanya ve Letonya'dır.

Sovyet-sonrası 15 ülkeden 9'u gelir ve ortalama yaşam açısından örtüşürken, genel olarak tüm geçiş ekonomilerinde geçiş resesyonu süresince gelirden ortaya çıkan düşüşlerin ortalama yaşamdaki düşüşler ile birlikte trend izledikleri dikkat çekmiştir. Dolayısıyla gelirden meydana gelen dramatik ve sürekli azalışların ortalama yaşamı da düşürücü etkiler yaratacağına dair literatür ile örtüşen bulgular elde edilmiştir. 1990-2022 arası dönemi kapsayan veriler için gelir ve ortalama yaşam beklentisi verileri için yapılan korelasyon analizlerinde ise 1. kümede bulunan Türkmenistan ile 3. kümede bulunan Belarus, Gürcistan, Ermenistan ve Litvanya'da ilişkinin negatif yönlü olduğu, buna karşılık diğer 10 ülkede ilişkilerin pozitif yönde işlediği tespit edilmiştir. Bu bilgiler, geçiş ekonomileri özelinde genel anlamda nüfusu besleyen unsurun gelir olduğuna dair yaygın literatürü teyit etmekte iken, gelir seviyesinin belirli bir eşiği aşan ülkelerde gözlenen nüfusta durağanlaşma ve buna bağlı olarak gecikmeli bir şekilde ortaya çıkan gelire duyarsızlığın da burada bir kısım ekonomilerde kısmen yakalandığı görülmüştür.

Özetle çalışma, literatürde geçiş ekonomileri için yapılan sınıflandırmalara ilave olarak fert başına gelir ile ortalama yaşam beklentisi açısından bir kümeleme yapılmasıyla da özgün nitelik taşıdığı söylenebilir. Ayrıca ortalama yaşam beklentisinin gelire duyarlılığının doğrusal olduğuna dair argümanın krizlerden ziyade, buhranlarda daha derinden hissedilebileceğini ortaya koymuştur. Bu çalışmanın Sovyet-sonrası ekonomilerde ortalama yaşam beklentisini cinsiyet, bebek ve çocuk ölümü açısından da değerlendirecek yeni çalışmalara zemin oluşturabileceği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Berg, A., Borensztein, E., Sahay, R. & Zettelmeyer, J. (1999). *The evolution of output in transition economies: explaining the differences*. International monetary fund WP/99/73.
- Dethier, J., Ghanem, H. & Zoli, E. (1999). *Does democracy facilitate the economic transition?: An empirical study of Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union*. The World bank, Washington D.C., <https://www.loc.gov/item/2023690952/>.
- Emsen, Ö. S., Ersungur, Ş. M. & Polat, D. (2011). *Ekonomik sistemler ve geçiş ekonomileri: orta Asya ve Kafkasya ekonomilerine bir bakış*. Siyasal kitabevi, Ankara.
- Fischer, S. & Saha, R. (2000). *The transition economies after ten years*. IMF Working Paper WP/00/30.
- Fischer, S., Sahay, R. & Carlos A. V. (1996). Economies in transition: The beginnings of growth. *The American Economic Review*, 86(2), 229-233.
- Gerber, J. (2002). *International economics*, 2. baskı, Addison Wesley, New York.
- Gilchrist, S. & Williams, J. C. (2001). *Transition Dynamics in vintage capital models: Explaining the postwar catch-up of Germany and Japan*. The World Bank, Washington D. C.
- Gürbüz, M. & Karabulut, M. (2008). SSCB'nin Dağılmasıyla Bağımsızlığına Kavuşan Ülkelerde Ortalama Yaşam Süresi ile Sosyo-Ekonomik Değişkenler Arasındaki İlişkiler. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 6(1): 69-83.
- Kuşkay, S. Y. (2001). *Sovyet-tipi ekonomilerin merkezi plandan serbest piyasaya geçiş deneyimi (1989-2000): Türkiye ve diğer gelişmekte olan ülkelere dersler* [Doktora Tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Marangos, J. (2007). The shock therapy model of transition. *International journal of economic policy in emerging economies*, 1(1): 88-123.
- Popov, V. (2007). Shock therapy versus gradualism reconsidered: Lessons from Transition economies after 15 years of reforms. *Comparative economic studies*, 49(1): 1-31.
- Sarı, S., Gerni, C. & Emsen, Ö. S. (2024). *Nüfus artış hızında ekonomik unsurların etkileri: toplam faktör verimliliği bağlamında Türkiye üzerine incelemeler. 1. Uluslararası sosyal bilimler, ekonomi ve finans kongresi (ICOSEF), Saraybosna / Bosna-Hersek, 30-31 Ekim 2024.*
- Staehr, K. (2005). Reforms and economic growth in transition economies: complementarity, sequencing and speed. *The European journal of comparative economics*, 2(2): 177-202.
- World Bank (2024). *World Development Indicators*, (Erişim: Ekim 2024), <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>
- Wyplosz, C. (1999). *Ten years of transformation: macroeconomic lessons*, The World bank, Washington D. C., 28-30 Nisan 1999.